

Niepoczytalność i jej konsekwencje karnoprawne

W obecnych czasach wszystkie cywilizowane systemy prawne normują kwestie odpowiedzialności karnej oraz pomocy osobom dotkniętym zaburzeniami psychicznymi. Odpowiedzialność karna związana jest z zasadą winy. W obowiązującym polskim prawie karnym zasada winy wyrażona jest w art. 1 § 3 k.k., zgodnie z którym przestępstwa nie popełnia sprawca zabronionego czynu, jeżeli nie można mu przypisać winy w czasie czynu. Ta faktyczna zdolność do przypisania winy wynika z dwóch przesłanek: dojrzałości, czyli stopnia rozwoju psychofizycznego i poczytalności¹.

Rozpatrując winę jako przesłankę odpowiedzialności karnej, trzeba ustosunkować się do istoty winy. Jej rozumienie jest rozbieżne w poglądach różnych autorów, ponieważ ciągle dokonywane są próby znalezienia coraz to nowszych jej teorii. Do zasadniczo konkurujących ze sobą grup koncepcji winy należą: teoria psychologiczna i normatywna. Obecnie w naszym państwie kodeks karny wprowadza normatywną teorię winy stając na stanowisku, że winą jest wadliwość procesu decyzyjnego w warunkach możliwości podjęcia decyzji zgodnej z wymaganiami normy prawnej².

Podmiotowym warunkiem odpowiedzialności karnej sprawcy czynu bezprawnego jest poczytalność, czyli zdolność do rozpoznania znaczenia czynu oraz pokierowania swoim postępowaniem. Poczytalność dotyczy tylko osób oskarżonych, podejrzanych

¹ Wyrok SN z 4 listopada 2002 r., III KK 58/02 (LEX nr 56846).

² M. Bojarski, J. Giezek, Z. Sienkiewicz, *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, wyd. 2, Warszawa 2006, s. 162.

o popełnienie czynu zabronionego, ponieważ w polskim prawie karnym obowiązuje zasada domniemania poczytalności. Kiedy jednak pojawiają się wątpliwości, czy sprawca był poczytalny, zachodzi konieczność uzyskania opinii sądowo-psychiatrycznej³.

Poczytalność ograniczona ma zastosowanie do tych sprawców czynów karalnych, których stan psychiczny nie daje podstawy do zniesienia ich poczytalności ale uzasadnia przyjęcie, że nie mogą być oni w pełni uznani za poczytalnych i nie powinni odpowiadać na ogólnych zasadach. Stadium odpowiedzialności tych osób reguluje art. 31 § 2 k.k., zgodnie z którym poczytalność ograniczona zachodzi wtedy, gdy w czasie popełnienia przestępstwa zdolność rozpoznania znaczenia czynu lub kierowania postępowaniem była w znacznym stopniu ograniczona.

Czyn zabroniony pod groźbą kary, popełniony w stanie ograniczonej w znacznym stopniu poczytalności, jest czynem zawinionym i stanowi przestępstwo. Stwierdzenie ograniczonej poczytalności daje możliwość sądowi zastosowania wobec sprawcy nadzwyczajnego złagodzenia kary. W stosunku do sprawcy o poczytalności ograniczonej w trakcie odbywania kary mogą być stosowane środki lecznicze⁴.

Przeciwieństwem poczytalności jest niepoczytalność, którą reguluje art. 31 § 1 k.k.: „nie popełnia przestępstwa, kto z powodu choroby psychicznej, upośledzenia umysłowego lub innego zakłócenia czynności psychicznych, nie mógł w czasie czynu rozpoznać jego znaczenia lub pokierować swym postępowaniem”. Kodeks karny stan niepoczytalności ujmuje w formułę dwuczłonową psychiatryczno-psychologiczną. Człon psychiatryczny określa kryteria psychiatryczne niepoczytalności i są to: upośledzenie umysłowe, choroba psychiczna i inne zakłócenia czynności psychicznych. Człon psychologiczny określa psychologiczne kryteria niepoczy-

³ M. Bojarski (red.), *Prawo karne materialne, część ogólna i szczególna*, wyd. 4, Warszawa 2010, s. 205.

⁴ L. K. Paprzycki, A. Błachnio-Parzych, R. Paprzycki, *Opiniowanie psychiatryczne i psychologiczne w procesie karny, orzecznictwo i piśmiennictwo*, Kraków 2002, s. 63.

talności tzn. niemożność rozpoznania znaczenia czynu lub pokierowania swoim postępowaniem⁵.

W stosunku do sprawcy czynu zabronionego popełnionego w stanie niepoczytalności postępowanie może zostać umorzone oraz mogą być zastosowane środki zabezpieczające.

W art. 31 § 1 k.k. jako źródła niepoczytalności wymieniono chorobę psychiczną. Choroba psychiczna jest zjawiskiem dynamicznym o różnym natężeniu choroby w różnym okresie jej przebiegu. Zaburza funkcje takie jak, np.: myślenie, spostrzeganie. Możliwe są okresy choroby, które nie zakłócają strony intelektualnej, ani woluntatywnej chorego. Chorobami psychicznymi są przede wszystkim psychozy endogenne. Istotną cechą choroby psychicznej jest utrata zdolności do realnej oceny rzeczywistości⁶.

Upośledzenie umysłowe obejmuje jako źródło niepoczytalności wrodzone i nabyte upośledzenie umysłowe wywołane urazami mózgu, chorobą naczyń krwionośnych. Upośledzenie ma charakter niepostępujący. Głównym objawem jest niski stopień inteligencji, znaczące trudności w zakresie uczenia się i adaptacji społecznej. Wyróżnia się upośledzenie: głębokie, znaczne, umiarkowane i lekkie⁷.

Jako źródło niepoczytalności art. 31 § 1 przyjmuje także inne zakłócenia czynności psychicznych. Obok patologicznych zakłóceń czynności psychicznych mogą występować zakłócenia, które nie mają charakteru patologicznego, różnego rodzaju anomalia osobowości dotyczących sfery emocjonalnej, woluntatywnej i popędów. Zakłócenia czynności psychicznych mogą być m.in. wynikiem chorób wieku starczego, chorób mózgu, innych chorób, np. cu-

⁵ T. Bojarski (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2008, s. 84.

⁶ L. K. Paprzycki (red.), *System Prawa Karnego. Tom 7. Środki zabezpieczające*, Warszawa 2012, s. 156.

⁷ M. E. P. Seligman, E. F. Walker, D. L. Rosenhan, *Psychopatologia*, Poznań 2003, s. 160.

krzycy, jak i również wynikiem zatrucia organizmu, przełomów biologicznych i hipnozy⁸.

Przy źródłach niepoczytalności nie da się określić, czy dane źródło prowadzi do pełnej niepoczytalności czy poczytalności ograniczonej w znacznym stopniu, czy tylko nieznacznym. Dlatego ustalić należy, jaki wpływ miało dane źródło w czasie dokonania konkretnego czynu zarzucanego sprawcy na możliwość rozpoznania przez niego znaczenia czynu lub pokierowania jego postępowaniem.

Art. 31 § 1 określa następstwa źródeł niepoczytalności właśnie jako brak możliwości w czasie czynu rozpoznania jego znaczenia lub brak możliwości w czasie czynu pokierowania swoim postępowaniem. Następstwa zostały ujęte jako formy alternatywy zwykłej, tzn. że do jej spełnienia wystarczy wystąpienie jednego członu. Jednak jeśli nastąpi brak możliwości rozpoznania znaczenia czynu to pociągać ono będzie brak możliwości pokierowania swoim postępowaniem⁹.

Sprawę odpowiedzialności karnej za czyny popełnione w stanie upicia lub odurzenia reguluje przepis art. 31 § 3 k.k., który stwierdza, że przepisów § 1 i 2 nie stosuje się, gdy sprawca wprawił się w stan nietrzeźwości lub odurzenia powodujący wyłączenie lub ograniczenie poczytalności, które przewidywał albo mógł przewidzieć¹⁰.

Wystąpienie okoliczności z art. 31 § 3 powoduje, że sprawca, mimo niepoczytalności ponosi pełną odpowiedzialność karną, a sprawca z ograniczoną poczytalnością w stopniu znacznym nie korzysta z tego tytułu, z możliwości nadzwyczajnego złagodzenia kary. Przy wymiarze kary sąd kieruje się stopniem społecznej szkodliwości czynu, celami zapobiegawczymi i wychowawczymi, które ma kara osiągnąć w stosunku do skazanego, a także potrze-

⁸ K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny. Komentarz część ogólna*, Kraków 1998, s. 288.

⁹ Tamże, s. 289.

¹⁰ T. Bojarski, A. Michalska-Warias, J. Piórkowska-Flieger, M. Szwarczyk, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2006, s. 70.

bami w zakresie kształtowania świadomości prawnej społeczeństwa¹¹.

Organ procesowy zasięga opinii biegłych psychiatrów jeżeli w trakcie postępowania karnego poweźmie wątpliwość co do stanu psychicznego oskarżonego, ponieważ ustalenie stanu psychicznego sprawcy w czasie popełnienia czynu zabronionego wymaga wiadomości specjalnych. Sąd, a w postępowaniu przygotowawczym prokurator, powołuje co najmniej dwóch biegłych psychiatrów¹².

Psychiatrzy oceniając poczytalność zwracają uwagę na to, czy istnieje związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy rodzajem zaburzeń i ich nasileniem, a rodzajem czynu i jego okolicznościami. Biorą także pod uwagę ewentualne dodatkowe czynniki mogące na sprawcę oddziaływać bezpośrednio przed czynem, bądź na długi czas przedtem¹³.

Wobec sprawcy czynu zabronionego popełnionego w stanie niepoczytalności mogą być stosowane środki zabezpieczające. Środki zabezpieczające dzielimy tradycyjnie na środki zabezpieczające o charakterze administracyjnym i środki o charakterze leczniczym. Środki administracyjne nie mają charakteru leczniczego, lecz zobowiązują sprawcę do poddania się pewnym obowiązkom lub zakazom. Mogą polegać na orzeczeniu pozbawienia praw lub przepadku przedmiotów¹⁴.

Wykonywanie środków leczniczych odbywa się w wyspecjalizowanych placówkach. Przesłanką stosowania tych środków nie jest przypisanie winy, tylko stwierdzenie niebezpieczeństwa sprawcy dla porządku prawnego. Środek zabezpieczający ma na celu niedopuszczenie do powtórzenia ataku na dobra prawnie chronione. Zgodnie z art. 94 k.k., jeżeli niepoczytalny był sprawcą

¹¹ K. Buchała, A. Zoll, *Kodeks karny...*, dz. cyt., s. 297.

¹² M. Cieślak, K. Spett, A. Szymusiak, W. Wolter, *Psychiatria w procesie karnym*, wyd. 3, Warszawa 1991, s. 48.

¹³ K. Marszał, *Proces karny*, wyd. 2, Katowice 1995, s. 242.

¹⁴ J. Giezek (red.), *Kodeks karny część ogólna. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 613.

czynu zabronionego o znacznej społecznej szkodliwości i zachodzi wysokie prawdopodobieństwo ponownego popełnienia takiego czynu, to sąd orzeka umieszczenie takiego sprawcy w odpowiednim zakładzie psychiatrycznym¹⁵.

Sprawcę, wobec którego wykonywany jest leczniczy środek zabezpieczający, obejmuje się odpowiednim postępowaniem leczniczym, terapeutycznym i rehabilitacyjnym, a także resocjalizacyjnym, którego celem jest poprawa stanu jego zdrowia i zachowania, w stopniu umożliwiającym powrót do życia w społeczeństwie i dalsze leczenie w warunkach poza zakładem¹⁶.

Obowiązujące w Polsce kryteria przyjmowania niepoczytalności sprawcy czynu zabronionego sformułowane zostały przed prawie 80 lat. Mimo, że powstały przy zupełnie innym poziomie wiedzy psychiatrii i psychologii to bronią się uniwersalnością koncepcji. Polskie zasady orzekania są elastyczne i poprzez szerokie ujęcie kryteriów psychiatryczno-psychologicznych stwarzają korzystne warunki do wypełniania współczesną wiedzą pojęć określających niepoczytalność, nie dając jednak możliwości zbyt dowolnego ich traktowania.

¹⁵ T. Bojarski (red.), *Kodeks karny...*, dz. cyt., s. 162.

¹⁶ S. Lelental, *Kodeks karny wykonawczy: orzecznictwo Sądu Najwyższego (1970–1995), wybrane pozycje piśmiennictwa*, Łódź 1996, s. 78.